

DE PLATEN VAN TER PLATEN

Ter Platen... bekend als brug en nog beter als straat langs de oever van de Bovenschelde, niet in het minst omwille van het bioscoopcomplex dat daar in de zeventiger jaren van de vorige eeuw een stek vond op een oud fabrieksterrein (afb. 1).



Afb. 1. Het straatnaambord anno 2014.

Maar wat betekent die naam? Welke platen waren er bij Ter Platen te zien? Volgens de meeste auteurs waren dit zandbanken of slijkplaten in een rivier, die bij lage waterstanden in de zomer bloot kwamen te liggen. Zo'n eilandje, simpelweg aangeduid als de Plate, lag tot in de jaren 1800 ook middenin de Leie tussen de Bijlokekaai en de Verlorenkost. Soldaten uit de kazernes op Sint-Pieters kwamen er graag zwemmen.

De platen van Ter Platen waren echter iets helemaal anders. Een notitie van Alfons Van Werveke (afb. 2) en een omschrijving in het monumentale Middelnederlands woordenboek van Verwijs en Verdam brengen ons op een spoor 'een met planken en palen beschutte waterkant'. Onder de in het Gentse in die tijd gebruikelijke schrijnwerkerstermen vinden we dat een 'plate' een plank is, dikker en breder dan een gewone plank. Dergelijke constructies duiken al op in de oudste bewaard gebleven stadsrekeningen met betalingen in opdracht van de stad. In 1321-1322 worden drie 'platen' vermeld bij werken aan een brug over de Schipgracht. Later worden dergelijke betalingen door de stad zeldzaam of ontbreken ze helemaal. Zoals we verder nog zullen zien, werden relatief kleine werken aan bevaarbare waterlopen meestal bekostigd door de schippers zelf samen met de kooplieden en de opdrachtgevers. Niet de stad, maar de schippers moesten instaan voor het normale onderhoud van de bevaarbare waterlopen en de oevers.

Ter Platen

Ter-Platenkaai en *Ter-Platenbrug* bevatten een zeer oude plaatsnaam. In de middeleeuwen kwam het onderhoud van rivieren, stuwen en sluizen ten laste van de graan-kooplieden, die er gebruik van maakten. Zou kennen wij een akt van 1407, die het lastenkohier bevat van het hermaken der kaaien op de plaats, die ons thans bezighoudt. Er is daarin spraak van het hernieuwen der houten kaaien door middel van palen, die in den boord van den oever werden geheid en verbonden door middel van balken, die men *platen* noemde. Boven het spei of spui (sluis), dat met het *Wit Gat* noemde en gelegen was bij den oorsprong van het Klein (Oud) Scheldeken naar de *Muinkbrug* toe, moesten de *platen* 550 voet of 173,73 m. lang zijn. Tusschen het *Wit Gat* en de *Muinkbrug* maakte men eveneens *platen*, evenals in den *Huidevettershoek*. Weldra ging de naam *platen* over op den geheelen oever tusschen het *Wit Gat* en de *Muinkbrug* en de gemeene naam *platen* werd een eigenaam. Als dusdanig ontmoet men hem reeds in den Atlas van Jan de Buck van 1590.

Afb. 2.

In dikwijls piepkleine krantenstukjes deed Alfons Van Werveke tijdens het Interbellum zijn kennis kond. Hier uit de Gazette van Gent. Een Franse versie verscheen in *La Flandre libérale*. Van Werveke gebruikte een andere verhouding in de omzetting van voet naar meter. Dit niet gedateerd en niet ondertekend knipsel wordt bewaard in het Documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amansberg, collectie Vliegende Bladen Gent, reeks Straten.

Oude maar niet 'heel' oude plaatsnaam

Hoe zat dat nu met Ter Platen? De plaatsnaam is wel oud, maar niet zo oud als veel andere Gentse straatnamen. Bouwpolitiemeester Billet vernoemt hem in 1661 en in een beschrijving uit 1675 heeft men het over 'een nieuwe forti-

ficatie tusschen de Heuverpoorte ende Sente Lievenspoort daer men ('t) noemt ter Platen'. De nieuwe stadswal werd er 'veste ter Platen' genoemd. De oudste vermelding 'Ter Platen' als plaatsnaam vinden we terug op een kaart van de stadsvesten uit 1590 door Jan de Buck (zie verder).

In 1812 verscheen de naam in de eerste officiële Gentse stratenlijst, maar dezelfde straat naast de Bovenschelde, een oude trekweg, werd in die tijd ook Muinkkaai of Quai des Moines genoemd, zoals de kaai in het verlengde naar het stadscentrum toe nog altijd heet. In 1940 koos men voor Terplatenkaai, maar in 1942 werd het Ter Platen, de huidige naam.

'Platen' op palen

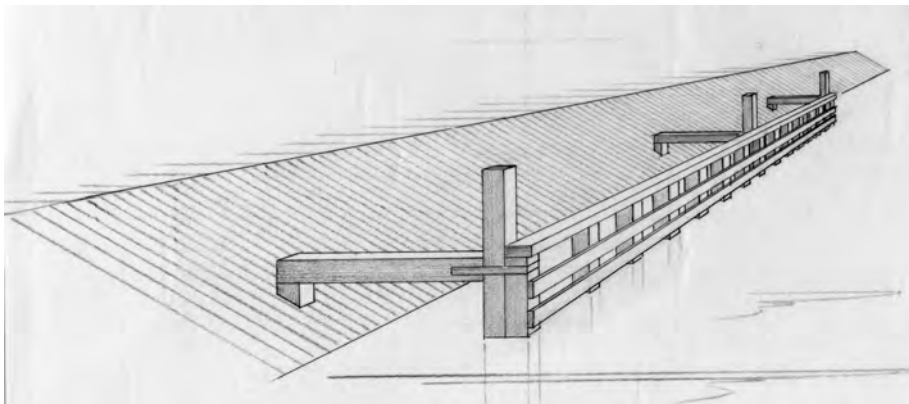
Een constructie met palen duikt op in een akte gedateerd 1 juli 1407 in het schepenregister van de Keure . De akte boekstaaft uiterst nauwkeurig een contract aangegaan tussen Willem Wandelaert, deken van de 'sciplieden' en meester Jan Douter, timmerman - aannemer. Het betrof de constructie van staketsels op vier verschillende plaatsen: een eerste bij de Sint-Pietersstuw, een tweede meer stroomafwaarts nabij de Muinkbrug, een derde aan de (Grote) Huidevettershoek en een vierde nabij de Ketelpoort.

Het eerste en grootste werk wordt in de tekst aan de Sint-Pietersstuw gesitueerd: 'boven speye sente pieters'. Deze stuw, noodzakelijk voor de aandrijving van de watermolen van de Sint-Pietersabdij, lag ter hoogte van de huidige Ter Platenbrug of even stroomopwaarts daarvan. De constructie wordt in deze akte meteen aangeduid met haar bijzonderste of meest kenmerkende onderdeel: de platen. Deze vormden een geheel dat men zich best kan voorstellen als een aaneengesloten loopplank die volgens de beschrijving niet minder dan 165 m (550 voet) lang moest zijn, 32,7 cm breed en 16,35 cm dik, 'wel viercante ghehouwen'. De platen bestonden dus uit behoorlijk kloeke balken, dubbel zo breed als dik. Vanzelfsprekend konden die balken op zich nooit zo'n lengte bereiken. Om het uitgestrekte geheel te vormen waren er misschien 20 tot 30 nodig. Vandaar allicht de meervoudsvorm 'platen' die steevast gebruikt werd. De platen waren stevig aaneen bevestigd met 'lascen' die 60 cm (2 voet) in mekaar moesten grijpen.

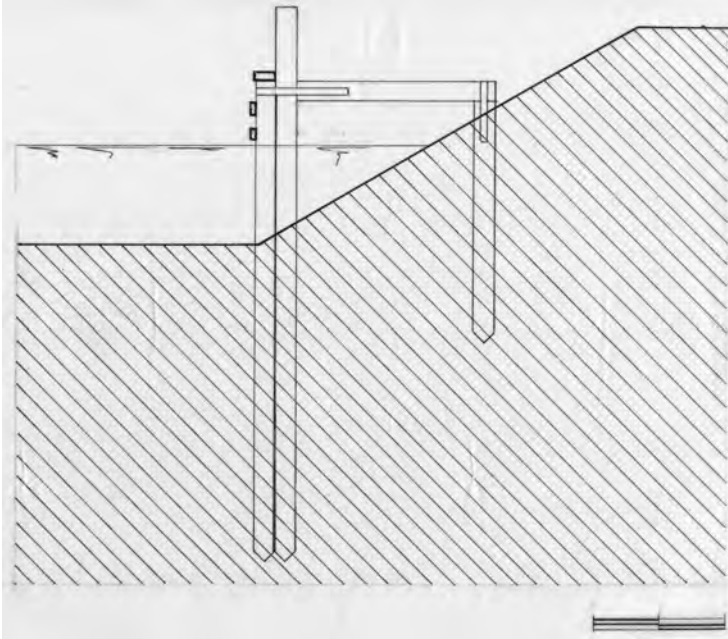
Het contract specificeerde verder dat de platen moesten ondersteund worden door 140 'pilen' (gepunte palen), 7,2 m (24 voet) lang en aan het bovineinde over 2,4 m (8 voet) een kopmaat van minstens 27 cm op 27 cm (10 duimen). De palen stonden dus vrij dicht opeen, op amper iets meer dan een meter van elkaar. Daarbij worden nog vijf palen, 'proppen' genoemd, die langer waren: namelijk 8,4 m (28 voet). Deze lange palen staken 1,2 m (4 voet) boven de platen uit.

Verbonden met ‘strijkhouten’ en ‘tangen’

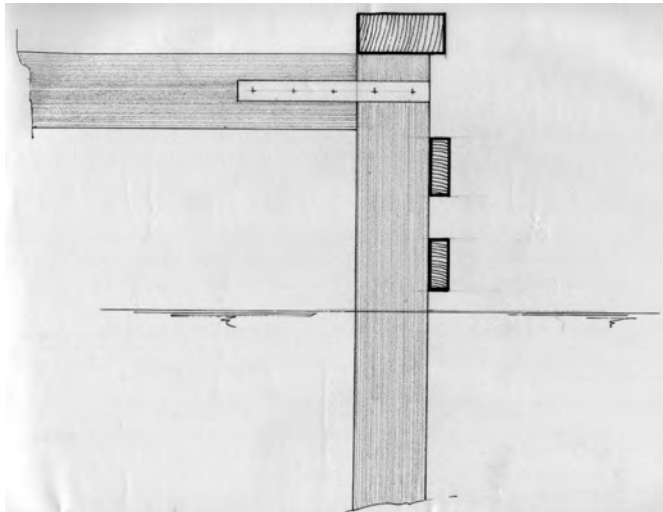
Twee ‘stryc houten’ 6,7 cm dik, de bovenste 21,5 cm breed en de onderste 19 cm, moesten over de hele lengte van de constructie bevestigd worden. Uit de verdere tekst van de akte kunnen we afleiden dat die (eveneens kloeke) dwarsbalken een stevige verbinding vormden, onderaan de platen vastgemaakt aan de palen. De onderste dwarsbalk sloot aan op het waterniveau op zomerpeil. De tekst bevat precieze aanduidingen over de manier waarop het geheel aan mekaar moest bevestigd worden met zware ijzers en 24 ‘tanghen’, 3 m (10 voet) lang en kopmaat van 27 cm op 27 cm. Die tangen waren dus eigenlijk korte zware balken van een type dat ook gebruikt werd om de valdeuren van de stadspoorten op te trekken of neer te laten. Ze verbonden de platen met palen die in de oever geheid werden. Als we mogen aannemen dat de tangen gelijkmatig verdeeld waren over de hele lengte van de platenconstructie dan was er ongeveer om de 7 m een dergelijke oeververbinding. Daar waar de rivier te breed was moesten ‘dubbele tangen’ geconstrueerd worden: ‘dubbele ghetanght ...d’een tenden den anderen tote den lande commende’ en ondersteund door twee palen (afb. 5 en 6).



Afb. 3a: Proeve tot weergave van de platen en bijhorende ondersteunende en verbindende elementen aan Ter Platen (hoofdgedeelte) aan de hand van de gegevens over plaatsing en afmetingen van de constructieonderdelen (door H. Rosseau).



Afb. 3b: zijaanzicht van de constructie ter hoogte van een prop.



Afb. 3c. detail van de verbinding van een 'plaat' op een 'pile', verbonden met de oever door een 'tanghe', onderaan de 'pile' waren '2 stryc houte' bevestigd, waarvan 'donderste den somer watere sloet', tenslotte zorgden zware ijzers voor een sterke verbinding van de balken.

Bij de Muinkbrug

Dichtbij de ‘Moenken brugghe’ (Muinkbrug) werden nog 15 kortere (van slechts 6 m lang) palen ingeheid. Die waren niet verbonden door ‘platen’ (althans die worden hier niet vermeld), wel door strijkhout op twee verschillende hoogten, waarvan één op het zomerpeilniveau en de andere bovenaan de palen. Verder waren materiaal, afmetingen en constructie analoog, met onder andere acht ‘tanghen’ waarvan enkele voldoende ‘breed’ moesten zijn ‘omme up te gane’. Over welke lengte dit gedeelte zich uitstreckte, staat niet vermeld. Aannemende dat de palen ook daar iets meer dan een meter van elkaar ingeheid stonden, zou dat zo’n 20 m kunnen geweest zijn. De oeverbindingen met ‘tangen’ waren dichter bijeen gemaakt dan in het staketsel met de platen bij Sint-Pietersstuw. Steeds veronderstellende dat ze op gelijke afstanden van elkaar bevestigd werden, zou er in deze zone ongeveer om de drie meter een dergelijke oeververbinding geweest zijn.

Aan de grote Huidevettershoek en bij de Ketelpoort

Hetzelfde contract met Douter omvat nog twee gelijkaardige constructies, de ene ‘bachten den Hudevettershoucke’ en de andere ‘boven der Ketelpoerten’ (dit is stroomopwaarts de Ketelpoort aan de Ketelvest).

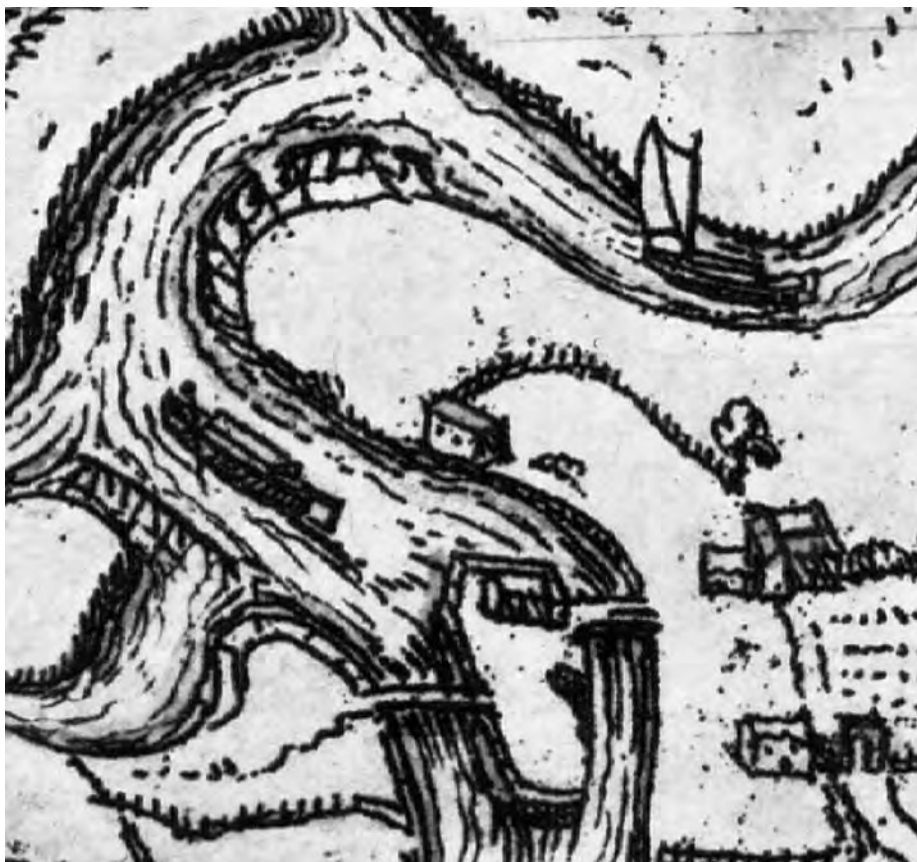
De platen aan de Grote Huidevettershoek waren in totaal 60 m lang, 31,6 m breed en 16,3 cm dik. Ze werden ondersteund door 20 palen (om de drie meter een paal, mogen we aannemen), met een kopmaat van 24,5 cm op 24,5 cm, de helft ervan moest 6 m lang zijn en de anderen slechts 4,8 m. Deze platen waren over de hele lengte voorzien van strijkhout aan de palen bevestigd met zware ijzers (21 cm op 8 cm). Ook daar waren de platen door middel van ‘tanghen’, 7 in getal, verbonden met ‘stylen’ in de oever, met kopmaat van 24,5 cm op 24,5 cm. Ze moesten ondersteund worden met palen naargelang de toestand ter plaatse het vereiste: ‘soet (zoals het) behoert naer twerc’.

Aan de Ketelpoort (‘teghen tenden vander vesten’) werd een vierde platenconstructie contractueel vastgelegd. Dit paalwerk was slechts 30 m lang en werd ondersteund door 30 palen (dus om de drie meter een paal).

Te zien op oude kaarten

Hoewel toen al 167 jaar oud, is op één plaats dit paalwerk waar te nemen op de kaart van Braun & Hogenberg 1575 van Gent (afb. 3). Stroomopwaarts de Sint Pietersspei, ter hoogte van de huidige Stropkaai, aan de linkeroever is op deze kaart een dergelijke constructie duidelijk te onderscheiden, met de palen,

platen en 'spanghen'. Aan de overzijde, op de rechteroever dwars op de zijarm van de Oude Schelde, wordt nog een tweede paalwerk weergegeven. Op de hierboven al aangehaalde kaart uit 1590 door landmeter Jan de Buck van de toen pas nieuw aangelegde stadsvesten staat 'Ter Platen' echter aangeduid dicht bij de toen nog bestaande splitsing van de Muinschelde en de Oude of Kleine Schelde, stroomafwaarts daarvan op de rechteroever, exact waar het nu nog Ter Platen heet (afb.4). Enkel de naam is te zien, de constructie wordt niet weergegeven. Ze is wellicht afgebroken en verwijderd bij de aanleg van de vesten. We zien wel een paalafsluiting aan de vroegere molengracht bij het eilandje waarop vroeger de watermolen stond.

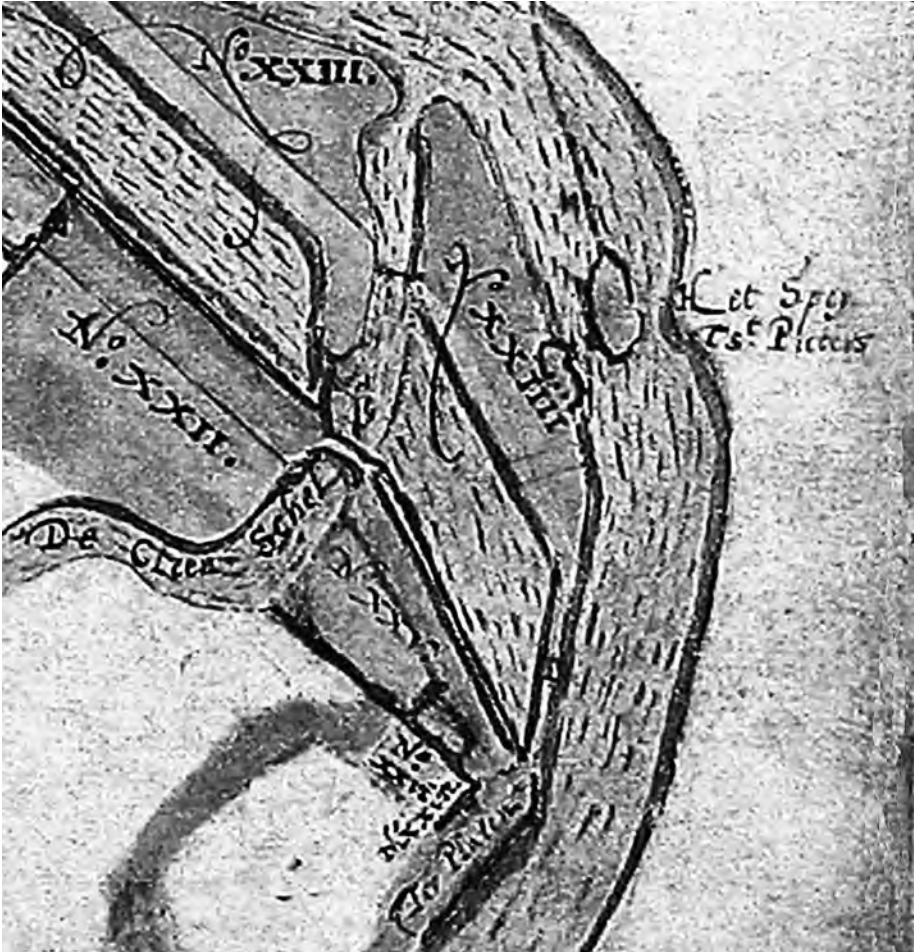


Afb. 4. Fragment van de kaart van Gent door Braun & Hogenberg 1575.

Bemerk op de tekening de palen, platen en spanghen langs beide Schelde-oevers, alsook het eilandje gevormd door de Schelde en de molengracht van de Sint-Pietersstuw.

De gebruiker betaalt

De werken stonden onder toezicht van de 'weerden ter Leyen' Everdey den Grutere en Jan Monnoye. Het was overduidelijk geen stadszaak, de tekst van het contract werd enkel opgenomen in het schepenenboek van de Keure om bij alle partijen duidelijkheid en rechtszekerheid te geven.



Afb. 5. Ter Platen aangeduid op de kaart van de Gentse stadsversterkingen in 1590 door Pieter de Buck (SAG, atlas Goetghebuer).

De naam staat vermeld bij een (onduidelijke) constructie op de linkeroever van de Schelde halverwege De Munck Brugge en Het Spey 't st Pieters.

Het werk van meester Jan Douter werd gedaan ‘ten profytte van elken scipman en elken coepman’ en het werd betaald ‘in ghereeden ghelde dat men ghaderen sal in de busse commende van den staecghelde’. Het staakgeld in ‘de busse’ van de nering was waarschijnlijk specifiek bedoeld voor dergelijke werken. Volgens het Middelnederlands woordenboek van Verwijs en Verdam is één van de betekenissen van het werkwoord staken: ‘met staken of palen beschutten’; ook ‘versterken’. Schippers betaalden met of zonder tussenkomst van kooplieden een zekere som per vracht aan hun neringen die dat geld voor allerlei onkosten konden aanwenden. De term ‘busse’ duidt er op dat het voor staakwerken benodigde geld in een aparte kas verzameld werd.

We zijn hier getuige van een belangrijk aspect van het noodzakelijke onderhoud van de waterwegen. Grote werken zoals het graven van kanalen, de bouw van bruggen en stuwen werden door de stad betaald, maar het functioneren en het onderhoud van de stuwen en de waterwegen werd normaal bekostigd door de schippersneringen.

Functie

Het is niet eenvoudig te achterhalen waarom men begin 15de eeuw deze constructie op vier verschillende locaties aan de Schelde aangelegd heeft. We kunnen vijf mogelijke functies veronderstellen.

Ofwel (1) fungeerden de constructies als bescherming tegen het afkalven van de oevers, vooral van belang bij de Schelde die vlakbij de Blandijnberg stroomt aan een relatief steile helling. Maar ondanks de ‘tanghen’, de verankeringen in de oever, zijn ze te ver van de oever gebouwd om een rol te kunnen spelen ter bescherming. Bovendien stipuleren de richtlijnen duidelijk dat de platen en zelfs het strijkhout boven het zomerpeil moeten vast gemaakt worden. Een oeverbescherming is enkel nuttig als de bescherming zich bevindt ter hoogte van of net onder het waterniveau.

Ofwel (2) waren het aanlegsteigers met een relatief smalle (32,5 cm) loopplank (om ‘up te gaene’). Dergelijk paalwerk kon gebruikt worden om aan te meren wanneer de schippers geen werk hadden in het winterseizoen (dood seizoen) of moesten wachten op werk en transport of passage door de stad.

Ofwel (3) werden de platen als loopplanken gebruikt door de boottrekkers. Ze konden de schepen blijven trekken zonder teveel last te ondervinden van modderige oevers en moerassige meersen zoals de Muinkmeersen. De platen maakten tevens het oversteken van zijarmen mogelijk voor de boottrekkers.

Ofwel (4) waren het aanlegplaatsen voor de pleyten, de grote binnenschepen, tijdens de dagen dat de stuwen geopend waren en er een sterke stroming was op de Schelde, vooral vlakbij een stuw zoals deze van de Braemgaten. Een argument kunnen hiervoor de talrijke zogenaamde ‘proppen’ zijn die 1,2 m hoger uitkwamen dan de platen en uitstekend geschikt zijn om zelfs bij hogere waterstanden schepen vast te maken om te vermijden dat ze meegesleurd zouden worden. Bijkomend probleem was dat deze schepen bij het aanmeren op ondiepe gedeelten van de rivier konden kantelen als het waterpeil daalde.

Ofwel (5) fungeerden de platen en palen als staketsels om te vermijden dat de schepen ondiepe gedeelten of onbevaarbare rivierarmen zouden invaren. Het waren dan aanduidingen van de vaargeul. Zeker in de omgeving van Ter Platen was dit noodzakelijk gezien de Schelde zich daar opsplijste in de Oude Schelde en de Muinkschelde.

Deze laatste verklaring is niet bruikbaar voor de platen nabij de Muinkbrug en de Ketelpoort omdat op die plaatsen geen andere (onbevaarbare) waterlopen samenkomen.

Niet enkel in Gent

Ook in andere steden zijn dergelijke constructies gekend. In Amsterdam fungeerden ze vooral als afsluiting van de buitenhaven van de Zuiderzee. Het is op sommige plaatsen een dubbele afsluiting onderbroken door vermoedelijk waterbomen waarbinnen (zee)schepen aangemeerd liggen. In Stockholm zijn de verschillende staketsels eveneens bedoeld om het havengebied af te bakenen. In Zurich werd een staketsel dwars op de rivier, de Limmat, aangelegd met twee doorgangen voor schepen. De staketsels in deze steden liggen te ver van de oever voor een eventuele oeverbescherming. Maar ze vormen telkens een afbakening van een vaargeul of van plaatsen met voldoende diepgang voor schepen.

Besluit

Het bestek van de platen en staketsels uit 1407 - 1408 is een zeldzame en waardevolle getuigenis van middeleeuwse waterbouwkundige constructies ten voordele van de binnenscheepvaart. Hierover bestaat immers zeer weinig gedetailleerde informatie. We vermoeden dat de platen deels als een afbakening van de vaargeul, deels als aanlegsteiger aangelegd werden.

Alles samengenomen vormden de ‘platen’ van Ter Platen met wat er bij hoorde toch wel een behoorlijk groot geheel, steunend op zware palen in het water,

stevig aan elkaar en met de oever verbonden. De grootste constructie over een afstand van om en bij de 165 m. Indrukwekkend genoeg om in het collectieve geheugen als plaatsnaam bewaard te blijven. De aaneengesloten platen vormden duidelijk het belangrijkste onderdeel daarvan, bij zoverre zelfs dat de term ‘plate’ pars pro toto werd: het geheel kreeg de naam van dat onderdeel. De naam vormt een illustratie van het belang van de scheepvaart in de middeleeuwen voor de stad Gent.

We vermoeden dat ook op andere locaties in Gent dergelijke staketsels werden gebouwd (bijvoorbeeld aan de Leie) maar hierover zijn ons geen gegevens bekend.

Wie zich een idee wil vormen van wat de platen ooit waren moet een kijkje gaan nemen bij het Heirmissas aan de Vlaamse Kaai en aan de Schelde ter hoogte van de Stropkaai. Hoewel enigszins afwijkend van de beschrijving uit 1407 geven ze een reëel beeld van hoe het vroeger was en vooral van de dubbele functie als afbakening en aanlegplaats (afb. 6).



Afb. 6. De ‘platen’ van het Heirmissas (foto 2014). Loopplanken en er boven uitstekende ‘proppen’ om aan te meren en ook fungerend als afbakening van de vaargeul. In de verte palen zonder ‘platen’ die de toegang tot de zijarm van het sas afsluiten. De platen zijn breder dan deze van Ter Platen uit 1407 en niet bovenaan, maar opzij van de palen bevestigd.

Met dank aan Herman Rosseau, Guido Everaert, Peter Steurbaut en Daniël Lievois

Frank Gelaude en Luc Devriese

Noten:

- 1 Fris, V. De oude straatnamen van Gent, Gent 1925, p. 199: ‘zandbank of plaete in de Schelde’. De naamverklaring als zandplaat ook bij Vanacker, D., De grote ramp aan Ter Platen. In: De Gentenaar Magazine, 13 april 1998.
- 2 Devriese, L. Oudtijds zwemmen. In: Ghendtsche Tydinghen, 2009, jg. 38 nr. 3, p. 180-190
- 3 Stockman, L., Het bouwen van vijf rabotten op de Lieve in het Meetjesland in het begin van de 15de eeuw. In: Appeltjes van het Meetjesland, 1964, jg. 15, p. 450 (voetnoot). Verwijs, E., Verdam, J., Middelnederlandsch woordenboek: ‘Plate met planken en palen beschutte waterkant; het gedeelte van een weg tusschen de bestrating en een met planken voorzien waterkant’. Zie ook ongedateerde knipsels (Interbellum) uit La Flandre libérale en de Gazette van Gent bewaard in het documentatiecentrum DSMG, Begijnhof Sint-Amandsberg, collectie straten. Hoewel de stukjes niet ondertekend zijn, kan er niet getwijfeld worden aan de auteur Alfons Van Werveke.
- 4 Stadsarchief Gent (SAG), reeks 400 nr. 1, f. 91.
- 5 De Cloet, J.P., De Gentse straatnamen (1799-1942), Gent, 2002.
- 6 SAG, reeks 301 nr. 17, 1407-1408, f. 15v. Gedeeltelijke transcriptie, vermoedelijk door A. Van Werveke in SAG, Nota’s Straten nr. 312.
- 7 Het grootste werk, dat aan de Sint-Pietersstuw, moest nog dezelfde zomer van 1407 klaar zijn, de rest binnen het daarop volgende jaar. Die mocht meester Douter aanpakken ‘ter sinen scoensten’ (ter zijnen schoonsten: naargelang het hem best uitkwam). Jan Douter was gezworene van de nering van de timmerlieden vóór 1415, in 1417 en in 1419 (Bailleuil, B., Boone, M., Prospografie van de corporatieve elite van de Gentse bouwvakkers. In: Baillieul, B., Duhammeuw, A., Een stad in opbouw, Gent voor 1540, Tielt, 1989, p. 320). Hierin niet Douter maar Donter.
- 8 De timmermansvoet gerekend aan 29, 98 cm; 12 duimen breed en 6 duimen dik (een duim was een 11de deel van een voet).
- 9 Proppe betekent volgens het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam steunpaal (zoals ook in het Engels ‘prop’ en ‘to prop’). Misschien werden ze hier gebruikt als meerpalen.
- 10 In de akte van 1407 wordt bij de constructie aan de Muinkbrug vermeld ‘... ende d’onderste sloet den somer watere’.
- 11 De lengte van de tangen wordt enkel bij de constructie aan de Ketelpoort aangegeven. Voor wat Sint-Pieters betreft, is het een extrapolatie.
- 12 SAG, reeks 400 nr. 13, 1423 – 1424, f. 191v – 195: ‘tanghen daer men de de dueren van sente lievins poorte, van de keyser poorte mede up ende neder laet’.
- 13 Het zomerpeil is de hoogte van het waterpeil gedurende het zomerhalfjaar, waarop scheepvaart mogelijk was. Deze waterstand werd gehandhaafd, vooral dankzij de stuwen de Braemgaten en de Rode Toren Stuw.
- 14 ‘Weerd’ in de zin van bewaarder, opzichter. De ‘weerden ter Leyen’ en de namen Monnoye en den Grutere zijn niet bekend in de beschikbare literatuur over de middeleeuwse Gentse schippers (Corryn, F., Het schippersambacht te Gent 1302 – 1492. In: Handelingen der

Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, deel 1, 1944, p. 165-204; Wyffels, A., Het schippersbedrijf in Gent eertijds. In: *Gent werkt*, Gent, 1971 nr. 14, p. 80-104; Decavele, J., De Herdt, R., *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 176, p. 113-157). Nauwelijks enkele 15de-eeuwse archiefstukken van de schippersneringen bleven bewaard (De Clercq, L., *De genummerde reeks 180 en de niet genummerde reeks van de Gentse vrije schippers*, Stadsarchief Gent, 2002, pp. 178).

- 15 De pleyten zorgden onder andere voor de seizoensgebonden graantransporten. Dat er in Gent een echte vloot van binnenschepen was, kan geïllustreerd worden aan de hand van de inkomsten in de stadsrekeningen van 1408 van 370 schepen die toen geijkt werden (Corryn, F. *ibidem*, p183).
- 16 Goss J. 1991 *Stadskaarten van Europa Braun & Hogenberg*. Rebo Productions, 143 pp. Amsterdam p. 11, Stockholm p. 111 en Zurich p. 127.